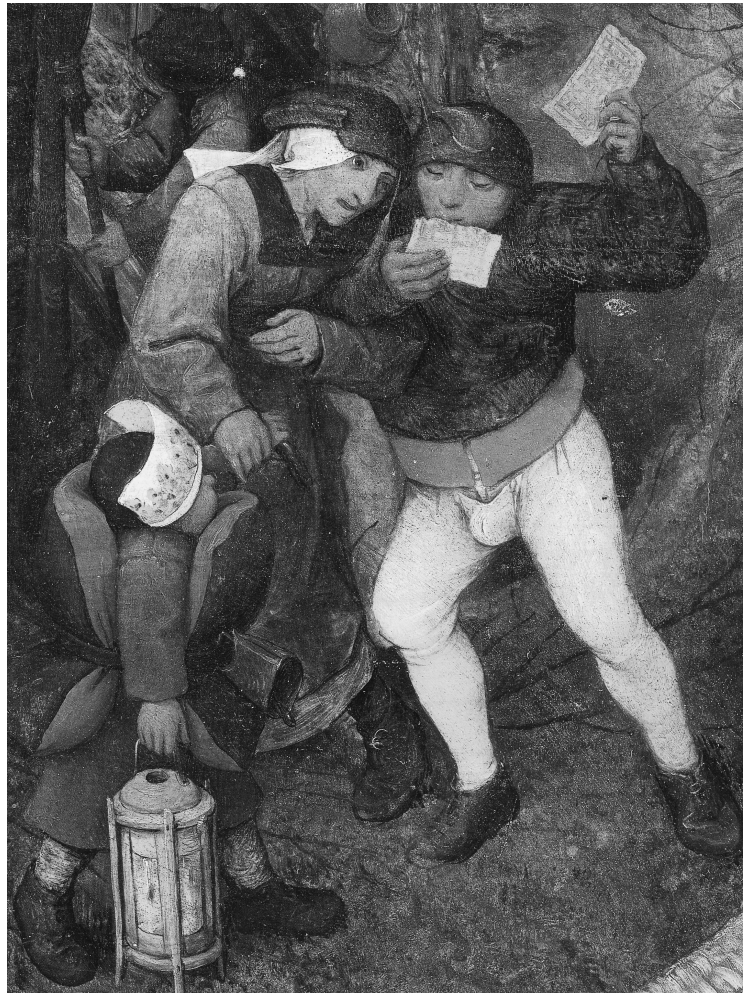

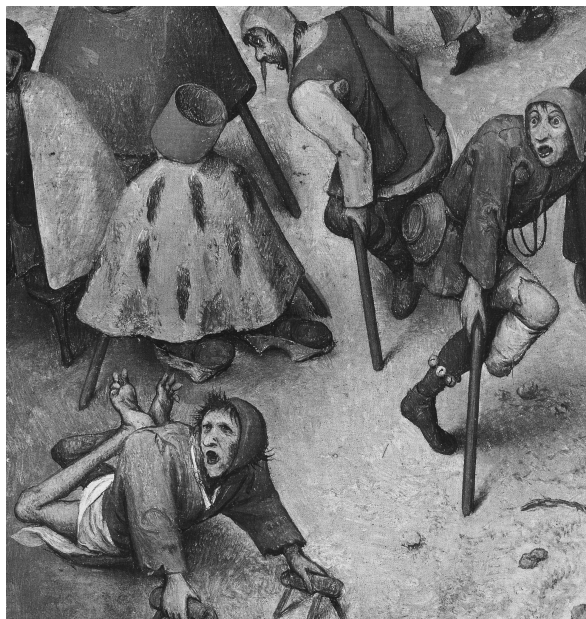
Francesc Massip

REI D'INNOCENTS, BISBE DE BURLES PERSONATGES FESTIUS EN DOS QUADRES DE BRUEGEL

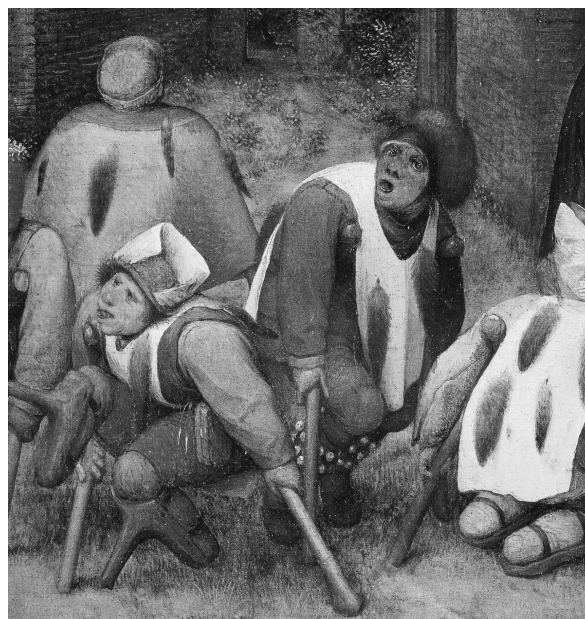
Hi ha dues pintures de Pieter Bruegel el Vell (c.1528-1569) que, al nostre parer, cal vincular amb personatges festius propis del folklore i la teatralitat medieval. Ens referim, d'una banda, a «Jornada obscura» (1565, Kunsthistorisches Museum, Viena) taula pertanyent a un cicle sobre les Estacions de l'any que representa l'època entre gener i març, quan es duu a terme la poda d'arbres, activitat protagonista del quadre. Ens interessa, però, el detall de la banda inferior dreta, potser l'autèntic argument de la pintura traslladat segons la concepció manierista a un racó de la composició, on hi ha dos nois que duen del canell un nen que porta un fanal a la mà dreta, al front una corona pintada sobre una visera de paper i dos coixins lligats a l'esquena i al pit, d'on penja un picarol (fig. 1). L'un dels nois (esquerra) va amb vestit talar i capell d'eclesiàstic i l'altre (dreta), amb calces clares i samarra fosca acabada amb una ampla franja vermella, es duu a la boca una neula o galeta, i a l'altra mà n'ostenta una altra. Darrera s'entreveu un altre noi amb el cap tapat per una mena de màscara i una granera a la mà, tot plegat en relació amb algun joc de Carnaval. D'altra banda, hi ha «Els tolits» (1568, Museu del Louvre) (fig. 3) on hi ha cinc personatges, mancats de cames o peus, que s'arrosseguen amb croses, xanques i pròtesis de fusta, vestits amb capes d'on penjen cues de rabosí, aspecte que comparteix un altre esguerrat que apareix a un costat de la plaça del cèlebre «Combat entre el Carnaval i la Quares-

1. Pieter Bruegel, *Jornada obscura*, detall. Viena, Kunsthistorisches Museum, 1565.

2. Pieter Bruegel, *Combat entre el Carnaval i la Quaresma*, detall. Viena, Kunsthistorisches Museum, 1559.

3. Pieter Bruegel, *Els tolits*. París, Museu del Louvre, 1568.

ma» (1559, Kunsthistorisches Museum, Viena) del mateix pintor (fig. 2). Un dels tolits, a l'esquerra, duu una corona de paper semblant a la del nen de la «Jornada obscura» i un altre, a la dreta, ostenta una mitra presumiblement també de paper, una mica arrugada; el d'enmig duu camals de cascavells, com tants ballarins de comparses populars.

Llibertats de desembre

¹ I continua: «Temps d'infantar i temps de morir [...] Temps de matar i temps de curar. Temps d'enrunar i temps de bastir. Temps de plorar i "temps de riure". Temps de lamentar-se i "temps de ballar" [...] Temps de guardar i temps de llençar. Temps d'esquinçar i temps de cosir. Temps de callar i temps de parlar. Temps d'estimar i temps d'odiar. Temps de guerra i temps de pau» (Ecl. 3, 1-8).

Tot plegat ens remet al frondós context de celebracions d'antiga estirp situades a l'època hivernal i particularment a l'entorn del canvi d'any, que es corresponen amb les Saturnaliaes romanes, festes durant les quals s'incitava a la inversió dels rols quotidians amb la preponderància per uns dies dels més humils. A l'Edat Mitjana aquestes festivitats s'agrupen en les anomenades «Libertates Decembris», «Calendas Ianuarii» (Cap d'Any) i festa dels dotze dies (culminant amb la *Twelfth Night* o nit de Reis), celebracions que, passant per la setmana dels barbuts (sant Antoni i sant Pau), s'allargaven de fet fins Carnaval. Eren jornades extraordinàries basades en dos missatges bíblics: l'un extret del capítol tercer de l'*Eclesiastès* referent a les contradiccions de la vida humana que justifica sense embuts que «per a tot hi ha el seu moment, i un temps per a cada cosa sota el sol»¹. Aquest *Omnia tempus habent*, doncs, legitimava l'excepcionalitat de la transgres-

sió festiva. L'altre procedent d'un text tan il·lustre com el *Magnificat*, un verset del qual resa: «Deposuit potentes de sede et exaltavit humiles», això és «va depositar els poderosos del setial y va exaltar els humils» (Lluc 1, 52), que legitimava, doncs, la inversió de valors característica d'aquestes festivitats. Celebracions, doncs, que prenen la seva saba en aquesta idea de transgressió puntual, això és, cenyida a un temps concret, perfectament delimitat, que servirà com a vàlvula d'escapada de les tensions que genera al llarg de l'any la rígida estructura jeràrquica de la societat de l'època. Per tant, són celebracions dirigides a oferir una compensació alliberadora als més desafavorits: els humils, els dèbils, els baldats, els nens, els animals.

Tot i que pot semblar sorprenent o paradoxal, a l'Edat Mitjana, aquestes celebracions del desordre, de la inversió de les jerarquies, van néixer en cercles eclesiàstics i a redós seu, perquè aquesta pràctica resultava un desitjable exercici d'humilitat particularment per als eclesiàstics de rang superior.

Hi ha tres tipus que encarnen la innocència, la humilitat i la manca de contaminació social: els nens, els folls o mancats i les bèsties de càrrega. Tots tres tindran tot el protagonisme durant aquestes festivitats d'inversió que se succeeixen al llarg de l'hivern, una estació amb poca feina agrícola que permetia, doncs, el lleure, el joc i les relacions grupals que s'aprofitaven per reforçar els vincles socials mitjançant la xerinel·la, i el sarau i l'intercanvi de regals.

Dignitats efímeres

Bisbetó

És en aquest context que sorgeixen les dignitats o autoritats efímeres, particularment entre els nens que esdevenen reis per un dia o, entre els escolans, prelats durant unes jornades de tolerància en què es capgiren els valors. A les Catedrals, el dia de Sant Nicolau (6-XII) («sant Nicolau obre les festes amb clau») s'escollia l'*Episcopellum* o *Episcopus puerorum* o *scholarium* i, als monestirs, l'*Abatellum* o *Abbas parvulorum*, o també el *Pontifex Stultorum* propi de la Festa dels Bojos: papa, bisbetó o abató de bufa que, investit amb la mitra (o tiara), anell i crossa d'autoritat, designava la seva cúria, celebrava un ofici solemne i donava la benedicció en clau paròdica, com s'assenyala en una Consueta de Lleida del s.XIV². Una benedicció episcopal occitana deia: «Que Déu us done un gran mal de cap / amb un cabàs ple de cops / i un jec de galtades sota el mentó. / El senyor bisbe aquí present / us dona mil cabassades de mal de dents, / i a les vostres dones / els posa una cua d'ase». Són dies en què tant uns com els altres anaven per l'església ballant i fent corredisses, disfressats amb màscares o vestits burlescos, entonant cançons no gaire sagrades, llen-

² Ramon MIRÓ I BALDRICH, *Teatre medieval i modern*, Lleida, Universitat de Lleida, 1996, p. 15.

³ La Festa de l'Ase és descrita amb tot detall en una carta de la Facultat de Teologia de la Universitat de París (1444) que la condemna (J.P.MIGNE, *Patrologiae Latinae*, 207, col. 1169).

⁴ Vegeu Lluís LUCERO COMAS, «Litúrgia i paralitúrgia del dia de Nadal a la Seu de Girona segons la consuetud de 1360», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxv, 1995, 159-181: 178-179.

⁵ Josep ROMEU I FIGUERAS, *Teatre català antic* (a cura de F.Massip-P.Vila), 3 vols. Barcelona, Curial, 1994, vol. I, 251-254.

⁶ R. MIRÓ, *op. cit.*, p. 23.

⁷ Josep ROMEU I FIGUERAS (ed.), *Teatre Hagiogràfic*, 3 vols, Barcelona, Barcino, 1957 (ref. a vol. II, 17-24).

⁸ «... Des de l'església, se'ls conduïa amb jocs i bufonades indecents... i es passejaven per la ciutat, en carruatges, per fer-se veure; i a la fi, per fer riure al poble, adoptaven postures indecents i proferien paraulotes impies... després es feien transportar amb carretes plenes d'immundícies, i prenien plaer en llençar-les sobre la població que es reunia entorn d'ells» (J. HEERS, *Carnavales y fiestas de locos*, Barcelona, Península, 1988, p. 159).

⁹ «Eren horribles abominacions, accions vergonyoses i criminals, mesclades amb una infinitat de juguineigs i d'insolències; perquè és ben cert que si tots els diables de l'infern hagueren de fundar una festa a les nostres esglésies, no podrien ordenar-la d'altra manera que com es fa en aquests casos...» (HEERS, *op. cit.*, p. 156). Tota mena d'ordenances consignen mil exhuberàncies, extravagàncies i irreverències

4. Bisbetó de Montserrat.

çant cendres i altres immundícies al terra, aspergint al poble amb cues d'ase, fent besar el portapau als fidels amb un suro cremat i contrafent l'ofici de la Missa, com s'observa a l'*Officium Lusorum* o Missa dels Jugadors, en què se segueix fil per randa les parts de la missa però canviant les paraules; i a l'*Officium Asinorum* o Missa de l'Ase, en què s'introduïa un ase a l'església amb tota mena de bufonades³. Altres pràctiques les coneixem per les prohibicions que comencen a resoldre's al llarg del segle XVI. Per exemple, el 1539 a la catedral de Girona s'acaba amb l'obligació que abans tenien canonges i preveres de rebre la confirmació que donava el bisbetó, on el nen escolà devia venjar-se amb una bona plantofada de tot l'any de repressions i d'obediència incontestable. El 1541 es prohibeix que «no sie algú de dita Isglésia que tir nates a terra, cendra ni altra immundícia, ni es fassen caure los uns als altres, ni aporten dit Bisbató ballant per la Isglésia, ni fassen lo dia dels Innocents ni altres dies desfressos, ni mudances de sonades de Evangelis, Epístoles ni Psalms [contrafactes musicals] ni altres insolències ni desòrdens»⁴. Si a la Seu gironina hi havia el Bisbetó, a la veïna església de St. Feliu s'escollia l'Abató: el primer acostumava a visitar al segon el dia de Sant Esteve cosa que era motiu de grans aldarulls i escàndols. A la catedral de Tarragona s'anomenava «bisbe dels Innocents» i a la de Mallorca, «papa», bé que l'acte rep el nom d'*Entramès del Bisbató* (1511). Però a finals del XVI, en aplicació del concili tridentí, les prohibicions van acabar amb l'acte⁵. A Lleida, les prohibicions de 1567 manen «que sian castigats los minyons o jóvens que fingen fer un bisbet, un Rey de festes o altre magistrat ecclesiàstic o secular»⁶.

Les festes del Bisbetó, doncs, funcionaven com un joc de sàtires i paròdies amb dos moments de naturalesa distinta:

a) la diversió o paròdia litúrgica a l'església que incloïa els cèlebres *Sermons del Bisbetó* que constitueixen veritables monòlegs dramàtics. En català se n'ha conservat un del segle XIV⁷, on l'escolà que fa de petit bisbe és introduït i presentat per un altre escolà. Fetes les presentacions, demana silenci i atenció al públic oient (elements retòrics típics dels monòlegs dramàtics medievals), i passa a relatar breument la vida de sant Nicolau, el patró dels escolans, per acabar donant absoltes i convidant a dinar als participants. Es tracta de dos parlaments molt vius, espontanis i col·loquials, dirigits directament a un públic que escolta.

b) El segon gran moment de la festa el constituïa la cavalcada popular a través dels carrers de la ciutat⁸ que, al segle XIII, incloïa també diaques i canonges, car amb ella s'obtenien almoines substancials i menjar per la festassa nocturna. L'Església, doncs, no dubtava en integrar en els seus actes cerimonials elements propis de la cultura profana, d'una banda per apropar-se estratègicament a la sensibilitat popular i d'altra banda per transformar-ne els significats tradicionals.

D'aquesta manera cada any, en un dia d'hivern, la paralitúrgia del Bisbetó podia desembocar en sonades taboles amargament evocades per tots els textos disciplinaris, els sermons i els escrits dels moralistes fins ben entrat el segle XVIII⁹.

A la dimensió popular, urbana i de carrer pertanyeria el «bisbe tolit» bruegelià que sembla encapçalar una companyia de baldats en una mena de processó bufa, en el que seria la versió més baixa de les cavalcades del «bisbe de folls». Potser es tracti d'una qüestió o sortida de col·lecta amb la finalitat de rebre donacions en espècies o en diner, cosa que sembla insinuar un sisè personatge, no baldat, que apareix al fons de la composició amb una plàtera a la mà.

Rei Pàxero

Una altra jerarquia infantil i efímera era la del rei d'Innocents, altrament dit Rei Moixó o Rei Pàxero que es feia per Nadal i Cap d'Any i que a València es prohibeix el 1403 «per les bregues i morts que en ell [lo Joch del Rey Pàxero] occurren»¹⁰. En altres bandes l'efímer monarca era nomenat per l'Epifania —el conegut Rei de la Fava—, per Sant Antoni (17 de gener), com el que encara avui en dia es realitza a Biar (Alcoià)¹¹, o per Carnaval com el «Moixó Foguer» de Vilanova i la Geltrú, personatge tot nu, cobert de mel i plomes que va escampant entre la canalla. El 1745, el bisbe de Terol prohibia el nomenament de «Reyes o Emperadores de Juego» ni que entrin «en la iglesia con la mogiganga de corona de papel... ni con alguna insignia de

on es ressenyen clergues amb màscares de figures monstroses o vestits de dona, de còmics o d'histrions; o que celebren els oficis amb hàbits seculars; o que se'ls veu deambular pel cor, entorn els altars, amb els braços carregats de botelles de vi, grans fogasses de pa, trossos de carn i pernills; o entregant-se a mil i una bromes coronats amb llorer o altres fulles o cofats amb gorres vermelles; ballen a la nau, canten cançons llicencioses, «mengen carn grassa, fins i tot sobre l'altar», juguen a daus sobre el tabernacle i prop els vasos litúrgics, etc. (J. Heers, *op. cit.*, p. 84-90).

¹⁰ Vegeu Ramon MIRÓ I BALDRICH, «Joves reis efímers», a *Miscel·lània Joan Fuster*, V, (Barcelona, PAM, 1992, p. 67-77), on documenta altres casos com el «rey Moxó» d'Igualada (1480) que com a «pràctica en tots los lochs del principat de Cathalunya», regna de les festes de Nadal fins el dia d'Aparici (Epifania); o el de Cervera (1512), on el pintor Pere Alegret s'encarregava de pintar «la carta» i «la corona del Rey Moxó» (1554). A Tàrraga el «rei de Nadal» és documentat entre 1482-1648 i el tortosí Francesc Vicent Garcia, Rector de Vallfogona, parla de «la corona d'oripell / que fou del rei de Nadal» (R. MIRÓ, «Personatges espectaculars a l'Edat Mitjana», a *Teatralidad medieval y su supervivencia* [Actes III Seminari de Teatre i Música Medieval d'Elx 1994], Ajuntament d'Elx, IJGA, 1998, p. 61-69).

¹¹ Vegeu Gabriel SANSANO, «Joc, ball o danses del rei Pàixer», a Antoni Ariño (dir.), *El teatre en la festa valenciana*, València, Generalitat, 1999, p. 233-240, on documenta la

presència d'aquesta autoritat efímera a Elx (1421), Novelda (1587), a Monòver (1636) i al mateix Biar entre 1570 i 1605; també menciona el rei Pàxaro i la reina a Agost, i altres semblants Reis «Moxó» a Vila-Real o Culla.

¹² J. CARO BAROJA, *El carnaval. Análisis histórico-cultural*, Madrid, Taurus, 1984, p. 344.

¹³ L'Aguilaneuf o Gui-l'an-Neuf, d'on deu procedir «aguilando» o «aguinaldo», és a dir les nostres «estrenes» derivades de les ofrenes romanes que es feien, la Nit de Cap d'Any, a la deessa sabina Strena.

¹⁴ J. HEERS, *op. cit.*, p. 117.

¹⁵ J. SAFONT, *Dietari o Llibre de Jornades (1411-1484)*, ed. de J.M. SANS I TRAVÉ, Barcelona, 1992, p. 131.

¹⁶ J. CARO BAROJA, *op. cit.*, p. 350-353.

¹⁷ Al Monestir de Montserrat la festa se celebra per sant Nicolau, ja no dins l'església, ans en una sala de l'Escolania, i s'ha convertit en la festa d'acolliment dels nouvinguts: actualment el Bisbetó el trien per votació els escolans entre els que s'han incorporat aquell any, i l'acompanyen el porrer, dos canonges amb birret i el vicari general, acompanyats per tres acòlits, tots del curs de 5è de bàsica.

¹⁸ Entre altres escomeses, l'*Obispillo* rep als nous integrants del cor al convent de Santa Clara, visita l'arquebisbe a la Catedral i després a l'alcalde i, des del balcó de l'Ajuntament, fa un parlament edulcorat on reivindica els drets dels nens.

tales oficios»¹²; autoritats lúdiques que amb la seva companyia anaven pidolant per les cases del poble i amb el que recollien s'entaulaven.

A aquestes jerarquies de rialles fan referència les taules de Bruegel: a «Jornada obscura» el nen va disfressat indubtablement de rei de miques, cofat amb una visera de paper en la qual hi ha pintada una corona, ben semblant a la de cartró daurat del tortell de Reis amb què encara avui en dia coronem el comensal a qui li ha tocat la fava. És més, el nen del quadre duu el cos cobert amb dos coixins lligats a l'esquena i al pit per protegir-se d'estomacades rituals que el personatge rebria durant la seva exhibició i regnat, i porta un esquellot penjant en bandolera que anunciava el seu pas i feia fugir els esperits malignes. És possible que qui agafa de la mà el nen fos un delegat eclesiàstic, com decreta el sínode d'Angers de 1595, que restringeix la col·lecta d'any nou¹³ a no més de dos joves alhora, acompanyats per un dels encarregats de la fàbrica de l'església, amb l'objectiu que els diners no es fonguessin en tiberis i servissin per pagar la cera dels ciris¹⁴. La taula de Bruegel mostra un dels nois menjant unes pastes segurament fruit de la capta, i entre els dos s'insinua un sac on arreplegarien les donacions, mentre que el nen sembla que amb la mà esquerra agafa un embotit.

A «Els tolits», tres dels baldats ostenten aurèoles de riure: l'un, una corona de paper semblant a la del nen-rei però capgirada; un altre amb una mena de cucurulla emmerletada pareguda a la que ostenta l'esguerrat del "Combat" (Fig. 3), i l'altre una mitra episcopal, que ens recorda aquells «orats e ignocents alt sobre un cadefal, ab les cares pintades de almàngara e de mascara, armats ab lances velles e cervalleres rovallades, e ab mitres de paper blanch sobre lur cap, a forme de bisbes» que va treure l'Hospital de Barcelona el 1461 per rebre a Carles de Viana¹⁵, prelats de riure que afegien la seva deformitat a la inversió jeràrquica. Quatre dels tolits, així com el del «Combat» de Viena, van vestits amb sengles capes ornamentades amb petites cues de guineu, un altre element de fort contingut paròdic que cal relacionar amb altres comparses com la vasca «azeri dantza» o dansa de la rabosa¹⁶.

Pervivències actuals d'aquestes celebracions les trobem encara vigents, d'alguna manera, en el Bisbetó i el Sermó de la Calenda dels monestirs de Montserrat (Fig. 4) i Lluc, bé que amb parlaments molt moderats i discretes accions¹⁷, o a la Catedral de Burgos on s'ha recuperat la tradició d'escollir l'«Obispillo» el dia dels Sants Innocents entre els nens de l'Escolania *Pueri Cantores*¹⁸, mentre que, fora de l'àmbit eclesiàstic, els «obispillos» populars campen pel País Basc (Fig. 5). No fa tant de temps moltes altres poblacions recordaven aquestes festivitats: al Vallespir, encara al segle XIX, el petit bisbe duia una mitra de paper «platejat y daurat» i recorria els carrers de la població recollint menjar¹⁹. A Artana (Plana Baixa) el 27 i 28 de desembre regnava el rei de Miques, amb corona de cartró, que feia

5. Obispillo basc.

una crida satírica on ordenava coure sense foc, llaurar sense aladre, cosir sense fil, o que «ningú camine ni dret ni gitat, ni recte ni tort, ni assentat ni ajupit, ni cul per amunt ni cul per avall»²⁰. Encara avui en dia, a la zona de Tras-os-Montes (nordest de Portugal), els joves celebren la diada de Sant Esteve o la jornada de Cap d'Any amb comparses i màscares d'antiga estirp. És la *Festa dos Rapazes*, que inclou tota mena d'actes paradramàtics, des de la coronació d'un rei efímer (*O rei novo* d'Ouzilhão), a tota mena de seguicis burlescos i mascaredes com els *Caretos* («diables») de Varge (Bragança) o Podence (Macedo de Cavaleiros) o els *Chocalheiros* ('indiscrets') de Bemposta i Val do Porco (Mogadouro), proveïts de màscares diabòliques i bufes de porc inflades per copejar la gent i esquellots a l'esquena que no paren de dringar al seu pas²¹, elements que veiem reflectits en el rei de rialles de la «Jornada obscura» de Bruegel, una pintura que, pel tema de la poda, se situa, doncs, en temps de festa hivernal, plausiblement de Carnaval, igual que «Els tolits», en la mesura que uns baldats semblants apareixen precisament en el context carnestoltesc del «Combat entre el Carnaval i la Quaresma».

¹⁹ Pep VILA, «El drama litúrgic al Rosselló», *Revista de Catalunya*, 115, 1997, p. 119-152: 147.

²⁰ Alfons LLORENÇ, «Tradicions al voltant del Nadal», *El País/Quadern*, 28-XII-1986. A Vilavella de Nul·les, el pregó del rei o alcalde dels Innocents feia: «De orde de l'alcalde i el govern nou que ha entrat hui, se fa saber: que ningú estiga al sol ni a la sombra, ni dins de casa ni fora, ni anant ni estant parat, ni gitat ni dret, baix la pena de la roba remesci» (CARO BAROJA, *op. cit.*, p. 327).

²¹ F.Massip, «L'infern en escena: presència diabòlica en el teatre medieval europeu», dins A.ROSSICH / A.SERRÀ / P.VALSALOBRE, *El teatre català dels orígens al segle XVIII*, Kassel, Reichenberger, 2001, p. 197-218 (p. 213 de ref.). Corones o mitres de cartró, xurriaques amb bufetes o tires de pell i esquellots o cascavells són elements omnipresents en els carnivals èuscars (CARO BAROJA, *op. cit.*, p. 196-215).

Francesc Massip
Institut Català del Teatre

1. Bartolomé Bermejo, *Pietat*, (1490), Museu de la catedral de Barcelona.